

و بهتر است جهت استمرار این مسأله بعد از راه افتادن واحد مذکور و رسیدن به مرحله سود دهی سهام خریداری شده فروخته شده و به خرید سهام واحدهای جدید دیگری بپردازند. اگر چه با این کار بانک مقداری از سود خود را از دست می‌دهد، اما در کل به نفع جامعه بوده و موجب تقویت مؤسسات جدیدی می‌شود و زمینه رشد آنها و اشتغال در جامعه را فراهم می‌آورد.

۳- مشارکت مدنی

بانک‌های تخصصی برای رشد و شکوفایی بخش مربوط به خود می‌توانند سرمایه‌های مورد نیاز واحدهای اقتصادی آن بخش را از طریق عقد مشارکت مدنی تأمین نموده در سود و زیان آن به نسبت سرمایه‌ای که می‌گذارند شریک شوند. هم چنین اگر بانک‌ها مواجه با کارفرمایان با تجربه و صاحب کاران اقتصادی شدند که از خود سرمایه ندارند می‌توانند از طریق عقد جعاله با آنان به مشارکت بپردازند، به این صورت که بانک به کارفرما یا مدیر اقتصادی می‌گوید: اگر با سرمایه بانک فلان واحد اقتصادی را با این مشخصات ایجاد و راه‌اندازی کنی در یک چهارم یا یک سوم آن - متناسب با کاری که می‌کند - تو را شریک می‌کنم. بعد از احداث واحد مذکور، طرفین معامله (بانک و کارفرما) خود به خود در مالکیت واحد اقتصادی شریک شده به همان نسبت در سود و زیان آن نیز سهیم‌اند.

اگر بانک تخصصی در امر بازرگانی باشد و بخواهد به تاجری که از خود سرمایه ندارد تسهیلات دهد، به طریق عقد مضاربه او را در سود فعالیت بازرگانی شریک می‌کند. به این صورت که می‌گوید اگر با سرمایه بانک به تجارت بپردازی یک چهارم یا یک سوم سود حاصل از آن تو خواهد بود و همین را می‌تواند از طریق عقد جعاله نیز عملی سازد. به دلیل تخصصی بودن و محدود بودن طرح‌های مشارکت به بخش خاص، هزینه‌های نظارت بانک کاهش پیدا کرده در بلند مدت با ابداع شیوه‌های کارای نظارت می‌تواند به حداقل برساند.

۴- معاملات سلف، جهت تأمین نیازهای محدود و مقطعی

گاهی واحدهای اقتصادی به کمک‌های مالی مقطعی جهت تعمیر ماشین‌آلات، ساختمان، خرید مواد اولیه، پرداخت عیدی و احتیاج پیدا می‌کنند که حجم آن نسبت به سرمایه و دارایی مؤسسه بسیار اندک است. از طرفی به دلیل خصوصی بودن مؤسسه چه بسا حساب مالی منظمی در کار نیست؛ به طوری که اگر بانک بخواهد از طریق مشارکت وارد شود مدت‌ها وقت لازم است تا دارایی مؤسسه قیمت‌گذاری شده و نسبت تسهیلات اعطایی بانک به کل دارایی معلوم شود و آن موقع دیگر نیاز مؤسسه منتفی شده است، یا حجم تقاضا آن چنان کم است که نه برای بانک و نه برای آن واحد اقتصادی صرف نمی‌کند تا اقدام به محاسبه مالی کنند. در چنین مواردی بانک

می‌تواند از طریق معامله سلف اقدام به پیش خرید محصول نهایی آن واحد کند.

در معاملات سلف بایستی مواظب بود که اولاً محدوده آن به بیش از آنچه گفته شد گسترش نیابد. ثانیاً، معامله چه در هنگام خرید و چه در هنگام فروش به قیمت‌های عادلانه و حقیقی باشد. در این صورت انتظار می‌رود بانک از طریق معاملات سلف به طور متعارف به سودی بیش از تورم - تورم به اضافه یک سود عادلانه - دسترسی پیدا کند. توضیح بیشتر این مطلب در بحث «شیوه‌های مطلوب اجرای عقود» خواهد آمد.

بدین ترتیب بانک‌های تخصصی تنها با دو عقد «مشارکت مدنی» و «سلف» با متقاضیان تسهیلات معامله می‌کند و تنها بانک‌های تخصصی بازرگانی در مواردی علاوه بر این دو، به عقد مضاربه روی می‌آورند.

لازم به ذکر است که عقد جعاله که در اثنای مطالب مطرح شد به عنوان عقد معین تا زمان تکمیل واحد اقتصادی خواهد بود. و بعد از آن رابطه بین متقاضی تسهیلات و بانک همان رابطه شراکت بوده احکام و قوانین مشارکت مدنی اجرا می‌شود.

به نظر می‌رسد با این مقدار از تنوع فعالیت - سرمایه‌گذاری مستقیم، خرید سهام شرکت‌ها، مشارکت در سرمایه‌گذاری و خرید سلف - به اضافه امتیاز تخصصی بودن، اطمینان کافی برای هیأت مدیره بانک برای سود دهی ایجاد شود. به طوری که می‌تواند بعد از تجربه چند ساله و برآوردهایی از سود متوسط، برای جذب پس‌اندازها و تشویق مردم، گزارشی از سود انتظاری بانک دهند؛ حتی در مقاطع مختلف برای سهام‌داران - صاحبان سپرده - سود علی‌الحساب توزیع کنند. در نهایت بانک‌های تخصصی می‌توانند از طرق مطمئن درآمد برای صاحبان پس‌انداز در اقتصاد اسلامی به حساب بیایند.

ب. بانک‌های عمومی

بانک‌های عمومی به دلیل داشتن شعبه‌های زیاد و فراگیر در سطح کشور می‌توانند حجم انبوهی از سپرده‌های مردم را جذب کرده آنها را با تنوع نسبتاً زیادی در اختیار متقاضیان تسهیلات قرار دهند. به طور کلی بانک‌های عمومی وجوه جمع‌آوری شده از طریق اندوخته‌های حساب‌های قرض‌الحسنه که در حقیقت منابع خود بانک به حساب می‌آید و وجوه حاصل از فروش سهام بانک به سپرده‌گذاران سرمایه‌گذاری، را می‌توانند به طرق زیر مصرف کنند.

۱- سرمایه‌گذاری مستقیم

بانک‌های عمومی می‌توانند به طور مستقیم در امور زیربنایی کشور که معمولاً خارج از تخصص یا توان مالی بانک‌های تخصصی است، همانند ساختن اتوبان، بزرگ راه، سد، دانشگاه،

فروگاه، بندر، راه آهن، نیروگاه، بیمارستان و ... سرمایه گذاری کنند و با واگذاری به پیمان کاران و مقاطعه کاران آنها را ساخته بعد از تکمیل به طور دفعی یا تدریجی به دولت یا بخش خصوصی بفروشند، و یا تا موقعی که مالکیت آن را - یا بخشی از آن را - واگذار نکرده اند در قبال استفاده دولت یا بخش خصوصی اجازه بگیرند. باید توجه داشت که منظور از واگذاری تدریجی، فروش اقساطی نیست، بلکه طرح مورد نظر به چند بخش مساوی یا غیر مساوی تقسیم شده هر بخش، به قیمت روز فروخته شود. بانک های عمومی می توانند این طرح ها را با مشارکت هم و یا با مشارکت دولت انجام دهند. همین طور می توانند شریک بانک های تخصصی باشند.

۲- مشارکت حقوقی

بانک های عمومی می توانند با خرید سهام شرکت های سهامی خصوصاً آنها که تازه تأسیس می شوند. در بخش های مختلف صنعتی، کشاورزی، خدمات و بازرگانی به تقویت، رشد و توسعه آنها بپردازند. هم چنین می توانند خود را با خرید اوراق مشارکت سرمایه گذاری در ایجاد واحدهای بزرگ اقتصادی سهیم کنند. مناسب است جهت رشد اشتغال در جامعه، بعد از رسیدن آن طرح ها و واحدها به مرحله خوبی از سوددهی سهام مذکور را به مردم فروخته سهام واحدهای جدیدی را خریداری کنند.

۳- مشارکت مدنی

بانک ها می توانند بخشی از وجوه جمع آوری شده از منابع مالی خود را جهت تأمین سرمایه مورد نیاز شرکت ها و مؤسسات اقتصادی به نحو مشارکت اختصاص دهند. مؤسسات که در بخش های مختلف فعالیت می کنند و به دلایلی با کمبود سرمایه مواجه اند و امکان تأمین از طریق بانک های تخصصی ندارند، یا نیازشان بیشتر است می توانند با مشارکت بانک های عمومی مشکل خود را حل کنند؛ همان گونه که بانک های تخصصی و شرکت های سرمایه گذاری هم می توانند در سرمایه گذاری های مستقیم خود از منابع بانک های عمومی به نحو مشارکت سود جویند. بانک های عمومی نیز اگر با کارفرما و صاحب کاران تولیدی در بخش های صنعتی، کشاورزی، معدن مواجه شدند که سرمایه ای از خود برای مشارکت با بانک ندارند، می تواند از طریق عقد جعاله به هدف مشارکت برسد؛ یعنی به آنها بگوید: مثلاً اگر با سرمایه بانک در فلان مکان باغی با چنین مشخصات ایجاد کرده به مرحله محصول برسانی در یک چهارم - یا هر نسبت دیگر - باغ شریک می شود. بعد از احداث باغ خود به خود صاحب کار اقتصادی و بانک در مالکیت باغ شریک می شوند و احکام و قوانین مشارکت مدنی را جاری می کنند. همین طور است احداث واحد صنعتی و کشف و استخراج معادن، در همه موارد بعد از رسیدن طرح به مرحله سود دهی کامل. بانک می تواند

البته بانک می‌تواند در چهارچوب سیاست‌های دولت برای حمایت از اقشار مستضعف و کم‌درآمد در راستای تقویت و راه‌اندازی مشاغل کوچک جهت تأمین نیازهای سرمایه‌ای، خرید مواد اولیه و... به این واحدها نیز قرض‌الحسنه بدهد.

بدین ترتیب بانک‌های عمومی تنها با چهار نوع عقد مشارکت مدنی، مضاربه، سلف و قرض‌الحسنه با متقاضیان تسهیلات معامله می‌کنند و این چهار عقد تمام مواردی را که متقاضی به بانک مراجعه می‌کند می‌تواند پوشش دهد و احتیاجی به عقود دیگر که موجب پایین آمدن کارایی و پیچیدگی روابط و شبهه‌ناک شدن معاملات می‌شود نیست. به دلیل ماهیت عقود به کار گرفته شده - مشارکت، مضاربه و سلف - که در آنها بانک تا آخر قرارداد مالک کالاها و سرمایه‌های حقیقی است و در آخر قرارداد - حین تسویه حساب - به قیمت جاری دارایی‌های بانک واگذار و فروخته می‌شود، انتظار می‌رود بانک‌ها علاوه بر جبران کاهش ارزش پول - در اثر تورم - سود واقعی نیز برای سپرده‌گذاران به ارمغان بیاورند؛ به ویژه با توجه به اینکه بانک‌های عمومی، گرچه از مزیت تخصصی برخوردار نیستند، اما به دلیل در اختیار داشتن منابع مالی تجهیز شده توسط حساب‌های قرض‌الحسنه می‌توانند با برنامه‌ریزی بخش مهمی از آنها را با عقود یادشده به جریان انداخته و کسب سود برای بانک کرده بخش مهم هزینه‌های بانک را تأمین نمایند.

شیوه‌های مطلوب اجرای عقود بانکی

عقود مشارکت اگر چه از جهت کارایی بسیار غنی و پربارند، اما اگر به خوبی اجرا نشوند، بسا که از عقود ضعیفی چون فروش اقساطی هم ضعیف‌تر شوند؛ بدین منظور در این بخش در حد توان و مطالعه تجربه بانک‌های اسلامی، شیوه‌های مطلوب اجرای عقود بیان می‌شود.

۱- مشارکت مدنی

مشارکت مدنی از تسهیلاتی است که می‌تواند در کلیه بخش‌های اقتصادی، هم به عنوان تأمین‌کننده سرمایه‌گذاری ثابت و هم به عنوان تأمین‌کننده سرمایه در گردش، مورد استفاده قرار گیرد. متقاضی این نوع تسهیلات گاهی برای ایجاد و احداث مؤسسه تقاضا می‌کند و گاهی برای توسعه یا تأمین نیازهای مالی یک مؤسسه در حال فعالیت تقاضا دارد. از آنجا که نحوه انعقاد عقود تا حدی با یک دیگر فرق می‌کنند، تحت دو عنوان بحث می‌کنیم.

الف - مشارکت برای تأسیس، نحوه مشارکت به این صورت است که ابتدا طرح مورد نظر از جهت هزینه‌های ثابت و متغیر، میزان سوددهی نسبت به سرمایه، هزینه‌های بیمه و ... مورد مطالعه قرار می‌گیرد. بعد از تأیید، سهم هریک از طرفین - بانک و متقاضی که ممکن است یک یا چند نفر باشند - در تأمین هزینه تعیین می‌گردد. سپس به تدریج هزینه‌های مورد نظر از دو طرف

خرج می‌شود؛ تا اینکه طرح تکمیل شود. از جهت مدیریت، اجرا به صورت‌های مختلف قابل اعمال است. یا مدیریت طرح را بانک بر عهده گرفته توسط پیمان‌کار به اجرا در می‌آورد؛ یا شریک بانک اجرا را متصدی می‌شود. در هر صورت طرف مقابل، حق نظارت و حساب‌رسی را برای خود محفوظ می‌دارد، و یا اینکه در مرحله اجرا هم مشترکاً به مدیریت طرح می‌پردازند. بعد از تکمیل طرح و رسیدن به مرحله سود دهی بانک سهم خود را به تدریج در مراحل - با قسمت‌های مساوی یا غیر مساوی - به شریک بانک یا شخص ثالثی واگذار می‌کند.

در اینجا به چند نکته باید توجه داشت، اول اینکه واگذاری تدریجی به معنای فروش اقساطی نیست، بلکه بانک هر قسمتی از سهم خود را مانند اوراق سهام به قیمت جاری - روز تحویل - به شریک یا فرد ثالث می‌فروشد؛ مثلاً اگر سهم بانک نصف کارخانه است و قصد دارد در طول پنج سال به تدریج وگذار کند، هر سال یک پنجم سهم خود - یک دهم کل کارخانه را - قیمت‌گذاری کرده به شریک می‌فروشد. البته مبلغی را که بابت فروش می‌گیرد، می‌تواند به صورت اقساط ماهانه باشد. نکته دوم اینکه، به هر میزان که بانک سهم خود را واگذار می‌کند، سود او از کارخانه کم می‌شود؛ به طوری که با واگذاری آخرین قسمت، شرکت منتفی می‌گردد.

نکته سوم اینکه، برای ترغیب شریک به خریدن سهم بانک و هم چنین برای امکان اعمال سیاست‌های پولی می‌تواند با طرف قرارداد شرط کند که اگر بعد از مدت خاصی - مثلاً پنج سال - از تکمیل مؤسسه نتواند سهم بانک را بخرد، بانک اختیار خواهد داشت متناسب با سیاست‌های پولی نسبت‌های سود را تغییر دهد؛ مثلاً از ۵۵٪، به ۴۵٪ به نفع صاحب کار به ۵۰٪، ۵۰٪ تبدیل کند. ب. مشارکت با مؤسسه در حال فعالیت. یک صاحب‌کار که پیش از این مؤسسه اقتصادی را راه انداخته و جهت تأمین سرمایه مورد نیاز به بانک مراجعه می‌کند، در این صورت بانک در مورد میزان سرمایه‌ای که قبلاً توسط صاحب‌کار در این مؤسسه سرمایه‌گذاری شده تحقیق می‌کند و ارزش بازاری تمام دارایی‌های منقول، ماشین‌آلات، ساختمان، کالاهای ساخته شده و مواد اولیه را بر طبق نرخ‌های جاری برآورد می‌کند. سپس مقدار بدهی‌های موجود و قابل بازپرداخت مؤسسه را از ارزش اموال و دارایی‌ها کسر کرده سرمایه تقاضا شده را به متقاضی واگذار می‌کند. بنابراین کل سرمایه فعلی مؤسسه برابر سرمایه اصلی به انضمام سرمایه‌گذاری بانک خواهد بود و کل سود و زیان معاملات آینده شرکت، براساس این سرمایه‌گذاری مشترک محاسبه خواهد شد.

۲- مضاربه

در عقد مضاربه بانک سرمایه مورد نیاز تاجر را تأمین می‌کند و او با استفاده از آن به امر خرید و فروش می‌پردازد. مابه‌التفاوت قیمت خرید و فروش بعد از کسر هزینه‌ها به عنوان سود به نسبتی که توافق کرده‌اند بین طرفین تقسیم می‌شود. یکی از مسایل مهم در امر مضاربه تعیین

مدت قرارداد است که بستگی به مدت لازم برای خرید، حمل و نقل و فروش کالا دارد و در غالب موارد فروش کالا به صورت تدریجی است و شاید ماه‌ها طول بکشد. در نظام فعلی بانکداری طبق تحقیق تقریباً جامعی که صورت گرفته - به طوری که حدود ده درصد کل قراردادهای مضاربه‌ای، به نحو انتخاب تصادفی مورد بررسی قرار گرفت - در ۸۹٪ از نمونه‌های بررسی شده، ملاحظه می‌شود که مدت قرارداد بدون در نظر گرفتن مدت واقعی و مورد نیاز برای یک دوره خرید و فروش مشخصاً شش ماه در نظر گرفته شده است.^(۱۴) این امر موجب می‌شود بازرگان بعد از فروش کالا با پول آن تا شش ماه برای خودش به تجارت بپردازد که از دیدگاه شرع، پذیرفتنی نیست. به نظر می‌رسد که راه حل مناسب این باشد که بانک برای مدت یک سال - برای مشتریان شناخته شده و خوش حساب، این مدت می‌تواند بیشتر باشد - حسابی به عنوان مضاربه به اسم عامل - تاجر - باز کرده و سرمایه مورد نیاز را به آن حساب واریز کند. تاجر با چک، سرمایه مذکور را از حساب برداشت کرده اقدام به خرید می‌کند و پی در پی پول حاصل از فروش تدریجی کالا را به آن حساب واریز می‌کند و بعد از رسیدن به اندازه قابل اعتنا با نوشتن چکی همه آن را از حساب خارج کرده به خرید مجدد می‌پردازد. این عمل را تا آخر سال ادامه می‌دهد. در آخر سال سرمایه تأمین شده از طرف بانک کل برداشت‌هایی است که تاجر از حساب مذکور برداشته، و اگر در آخر سال مقداری از کالاها هنوز به فروش نرفته باشد به قیمت عمده فروشی از بابت سهم سود عامل به وی واگذار شود و در صورت توفیق تاجر، عقد مضاربه می‌تواند تکرار یا تمدید گردد.

۳- معامله سلف

عقد سلف برای تأمین نیازهای مالی محدود و مقطعی مؤسسات اقتصادی مورد استفاده قرار می‌گیرد. مراعات چند نکته در عقد سلف می‌تواند آن را به یکی از ابزارهای موفق بانکی تبدیل کند.

الف. در عقد سلف بانک با پرداخت قیمت خرید، مقدار معینی از کالای معلوم را در ذمه فروشنده مالک می‌شود، و فروشنده متعهد می‌گردد که در موعد معین کالا را تحویل دهد. معضل تحویل کالا و فروش آن توسط بانک موجب گشته در نظام کنونی، بانک فروشنده سلف را وکیل در فروش کالا از طرف خود کند و با هم قرار می‌گذارند که به فلان مبلغ بفروشد و اگر هم بیش از رقم مقرر فروخت از آن خود فروشنده است. این باعث شده قیمت فروش سلف به قیمت فروش کالا تا حد زیادی صوری شود؛ یعنی بانک در تعیین قیمت خرید سلف و در تعیین قیمت فروش از قیمت‌های واقعی چشم پوشد و آنها را طوری تنظیم می‌کند که به سود مورد نظر در زمان معین برسد. این علاوه بر ایجاد شبهه ربا موجب جدایی سیستم بانکی از بازار حقیقی و در نتیجه عدم کارایی عقد سلف می‌شود.

به نظر می‌رسد راه حل مناسب این باشد که هنگام قرارداد شرط شود فروشنده سلف در موعد مقرر کالا را به یکی از فروشگاه‌های معتبر - ترجیحاً فروشگاه‌های تعاونی، زنجیره‌ای رفاه یا هر فروشگاه‌ای که طرف قرارداد تسهیلاتی بانک باشد - تحویل داده رسیدش را به بانک دهد، سپس بانک به قیمت عمده فروشی روز تحویل با فروشگاه مورد نظر تسویه حساب نماید. و اگر کالای موضوع سلف از کالاهای واسطه‌ای یا سرمایه‌ای باشد با تحویل آن به کارخانه‌های طرف قرارداد بانک از آنها رسید بیاورد.

ب. در عقد سلف از جهت فقهی شرط نیست که فروشنده، تولید کننده آن محصول باشد؛ بلکه هر کالایی که به طور معمول فروشنده دسترسی به آن دارد و در موعد مقرر می‌تواند تحمل ضرر و زیان آن را تهیه کند، می‌تواند مورد معامله سلف باشد. بنابراین بانک‌ها جهت تأمین نیازهای محدود و مقطعی واحدهای اقتصادی می‌توانند کالای خاصی را که از جهت تهیه و فروش برای فروشنده سلف و بانک، ایجاد مشکل نمی‌کند و از نوسانات مقطعی قیمت هم به دور است، موضوع معامله سلف قرار دهند؛ هر چند آن کالا محصول آن واحد اقتصادی نباشد.

پیشنهادی به مسئولان بانکی

در خاتمه به دست‌اندر کاران نظام بانکداری جمهوری اسلامی پیشنهاد می‌شود: حداقل در برخی از شعب بانک‌های تخصصی و عمومی، نظام واقعی بانک‌داری اسلامی را براساس عقود مشارکت به اجرا گذاشته نتایج آن را تجربه نمایند. بعد با مطالعه دقیق و جبران ضعف‌های احتمالی و پیدا کردن شیوه‌های کارای نظارتی به تدریج به شعب دیگر گسترش دهند و ترجیحاً از شهرهایی شروع کنند که مردمش به خاطر داشتن معلومات و اعتقادات دینی بیشتر سعی در مراعات موازین شرعی دارند. این نکته را هم باید توجه داشته باشند که تن دادن به «عقود با بازدهی ثابت» به خاطر ترس از ضرر و زیان احتمالی، مانع موفقیت نظام بانکداری اسلامی خواهد شد و بعد از دوازده سال برخی به اشتباه خیال خواهند کرد که عدم کارایی سیستم بانکی کشور ناشی از اسلامی بودن آن است، و اگر نظام دیگری بود چنین و چنان می‌شد. در حالی که این ضعف و عدم کارایی ناشی از عواملی چون اجرای ناصحیح عقود اسلامی، روی کرد به عقود با بازدهی ثابت، تکلیفی بودن بسیاری از تسهیلات اعطایی بدون لحاظ مسأله سودآوری، دولتی بودن بانک‌ها و ... می‌باشد.

یادداشتها:

- ۱- روزنامه کیهان مورخ ۱۳۷۰/۲/۲۳
- ۲- والی نژاد مجموعه قوانین و مقررات بانکی بانک مرکزی ایران ۱۳۶۷ ماده ۱ قانون عملیات بانکی بدون ربا
- ۳- عبداللهی میانی فقهی اقتصاد اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ۱۳۷۱ ص ۲۲۴
- ۴- والی نژاد همان آئین نامه ها و دستورالعملهای اجرایی بانکداری بدون ربا
- ۵- عادللی مجموعه مقالات چهارمین سمینار بانکداری اسلامی ۱۳۷۲ ص ۲۰
- ۶- ویژه نامه هفتمین سمینار بانکداری اسلامی ۱۳۷۵
- ۷- امیر اصلانی مجموعه مقالات سومین سمینار بانکداری اسلامی ۱۳۷۱ ص ۳۵ و ۳۶
- ۸- مصباحی مجموعه مقالات پنجمین سمینار بانکداری اسلامی ۱۳۷۳ ص ۱۰۴
- ۹- این جدول براساس اطلاعات ارائه شده در مجموعه مقالات چهارمین و ششمین سمینار بانکداری اسلامی به ترتیب صفحات ۷۸ و ۱۱۷ و ویژه نامه هفتمین سمینار بانکداری اسلامی و جدول ارائه شده در مجله تازه های اقتصاد اسفند ۱۳۷۵ ص ۲۲ تنظیم شده است.
- ۱۰- بهمن پور عقود اسلامی در نظام بانکی بدون ربا وزارت اقتصاد و دارایی ۱۳۷۳ ص ۴۴ به بعد
- ۱۱- عادللی، مجموعه مقالات اولین سمینار بانکداری اسلامی ۱۳۶۹
- ۱۲- در ارائه مدل از مقالات و طرح های زیادی استفاده شده علاقه مندان می توانند به مراجع زیر مراجعه کنند.
- مقالات ارائه شده در کتاب «مطالعات نظری در بانکداری و مالیه اسلامی» به قلم محسن خان و میر آخور
- نظریات پرفسور خورشید احمد، ارائه شده در کتاب «مطالعاتی در اقتصاد اسلامی» انتشارات آستان قدس رضوی - مشهد ۱۳۷۴
- نظریات و الگوی پیشنهادی دکتر مهدوی نجم آبادی ارائه شده در پنجمین سمینار بانکداری اسلامی و اولین سمینار سیاست های پولی و ارزی ۱۳۶۹
- الگوی پیشنهادی سعید جمشیدی، چهارمین سمینار بانکداری اسلامی
- مقاله «ارزیابی پایه های نظری عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران» به قلم دکتر توتونچیان، ارائه شده در ششمین سمینار بانکداری اسلامی. و...
- ۱۳- ابراهیمی ربا و قرض در اسلام دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم ۱۳۷۲ ص ۲۸۰
- ۱۴- بهمنی مجموعه مقالات ششمین سمینار بانکداری اسلامی ۱۳۷۴ ص ۲۷۹